

значајно доприноси разумевању југословенске политике према Трсту и Јулијској крајини. Овом монографијом Федерико Тенка Монтини представио се стручној јавности као перспективан италијански историчар који ће у наставку своје каријере имати многе значајне истраживачке доприносе у пољу историје југословенско-италијанских односа.

Богдан ЖИВКОВИЋ

Петар Ристановић. *Илузија моћи: српски критички интелектуалци и комунистички режим*. Београд: Фондација „Александар Невски“, ИП „Принцип“, 2020, 318.

Петар Ристановић (1985) припада млађој генерацији српских историчара. Докторирао је 2018. на Филозофском факултету у Београду са темом „Српска интелектуална елита и косовско питање: 1974–1989“, која је послужила као основа за књигу *Илузија моћи: српски критички интелектуалци и комунистички режим*, као и за претходну монографију *Косовско питање: 1974–1989*, објављену 2019. а затим поново 2020. године. Последње две деценије постојања социјалистичке Југославије, положај Србије у федерацији и криза на Косову представљају најважније теме које је Ристановић до сада истраживао, што су веома важна питања која до сада нису привукла већи број српских историчара.

Уводни текст књиге Награда „Гаврило Принцип“ и њен добитник Петар Ристановић (7–8) написала је проф. др Мира Радојевић. У њему се осврнула на личност аутора, питања која је покренуо, њихову важност, релевантност и оправданост додељивања награде. Прво поглавље Зашто илузија моћи? (9–16) посвећено је објашњењу значаја теме која се истражује у контексту наметнутих стереотипа о кривици српских интелектуалаца за ширење национализма који је проузроковао слом заједничке државе. Ристановић објашњава да је своја истраживања усмерио на „затамњене године“ (период од краја шездесетих до краја осамдесетих) које су претходиле финалу кризе Југославије, односно на потребу да се ставови српских интелектуалаца посматрају у контексту времена у коме су живели и деловали, и сходно томе одреди и њихов утицај на политичке догађаје. Аутор се одлучио да прати деловање најважнијих појединца (попут Добрице Ћосића), активних у многим установама, удружењима и неформалним групама. Према оцени СДБ-а из 1985, та група није имала више од 240 „безбедносно интересантних“ особа. Ристановић је као циљ свог истраживања одредио да идентификује изворе идеја око којих су се окупљали интелектуалци, начин њиховог ширења и одређивање утицаја у друштву.

У другом поглављу Ко су интелектуалци? (17–18) дефинише се појам „интелектуалаца“, под којим се подразумевају особе спремне на

друштвену ангажованост, присуство у јавном простору и дискусију о најважнијим питањима друштва, а не само на интелектуални рад. Треће поглавље Интелектуалци и комунизам (19–24) представља осврт на судбину критичких интелектуалца у тоталитарним режимима, али и на ограничења њиховог деловања у либерално-капиталистичким државама. Сумња, преиспитивање, критика и оспоравања која су уткана у личност интелектуалца били су у супротности са идеолошким циљевима комунизма и догматском вером у замишљену утопију. Четврти део Дисиденти, опозиционари или нешто треће? (25–30) говори о појави критичких интелектуалаца у комунистичким земљама и о подршци коју су добијали са Запада. Због специфичне спољнополитичке оријентације Југославије њени дисиденти нису били занимљиви Западу, нити су они и били дисиденти у правом смислу те речи. Аутор их назива „побуњеницима“, „отпадницима“ и „критичким интелектуалцима“, а не дисидентима који су у земљама реалног социјализма заиста трпели велике прогоне.

Пети одељак „Југословенски режим и појава критичких интелектуалаца“ (31–46) говори о мотивима и околностима које су претходиле почетку противљења социјалистичкој држави, облицима организовања, формама деловања, дометима такве праксе и одговору режима. Нарочито се анализира улога руководства Србије (Петра Стамболића, Драже Марковића, Марка Никезића, Латинке Перовић), који су свако на свој начин, али увек у духу догматске партије којој су припадали, ограничавали деловање интелектуалаца. На појачање или смањење репресије утицало је нејединство српског партијског руководства, постојање многих струја и испреплетеност личних односа, као и пристисци из других југословенских република. Деловање критичке интелигенције приказује се у контексту ставова најужег руководства Србије, на чему се доследно истрајава у свим одељцима публикације.

Шести део Отпадништво Добрице Ћосића (47–76) подељено је на четири мање целине (Време власти; Однос КПЈ према Југославији између два светска рата, фракцијски сукоби и њихове последице; Добрица Ћосић и сукоб две струје СКЈ током шездесетих година; Отпадништво Добрице Ћосића). Преко личности Ћосића аутор прати, анализира и тумачи преображај многих српских интелектуалаца који су од убеђених Југословена и комуниста постајали „отпадници“, али су и даље остали „верници“ идеје комунизма, најчешће убеђени у неопходност опстајања Југославије, што је и централна тема целе књиге.

Седми одељак Обрачун са групом професора Филозофског факултета у Београду (77–94) посвећен је прогону интелектуалаца повезаних са филозофском групом Праксис, али истовремено прати и много шира дешавања, од 1968. до 1975, нарочито у вези са постављањем и сменом Никезићевог руководства, с освртом на интелектуалце који су се противили прогонима и чинили веома хетерогену групу људи које је повезао само отпор репресији. Осмо поглавље Прогон наставника Правног факултета у Београду (95–104) на исти начин обрађује судбину професора који су били против уставних промена и редефинисања федералних односа из 1974, а то се

завршило хапшењима и осудама, потпуно различитим искуством у односу на колеге са Филозофског факултета. Такав след догађаја био је условљен мањом повезаношћу професора Правног факултета са иностранством, што је режиму омогућило ригиднији став.

Девети одељак Покушај стварања „парламента српских интелектуалаца“ (105–116) говори о реакцији интелектуалаца на притиске власти, затим о деловању Добрице Ћосића у оживљавању и повећаној активности Српске књижевне задруге, мада је он услед великих притисака морао да поднесе оставку 1972, а институција је наставила свој рад. Десето поглавље Формирање опозиционог круга (117–140) посвећено је покретању континуираних и све озбиљнијих акција интелектуалаца у другој половини седамдесетих, које су из „отпадништва“ прерасле у све живље противљење режиму, најчешће кроз писање апела, петиција, организовање формалних и неформалних скупова и иступања, повезивање са интелектуалцима широм Југославије (без обзира на многе националне и идеолошке поделе), покушаје стварања независних часописа. Једанаести део Југославија после Тита: покушај легализације опозиције (141–174) подељен је на пет одељака (Случај Ћого; Појава апокрифне литературе; Корен проблема; Бела књига; Процес шесторици; Одбор за одбрану мисли и изражавања), у којима се осликава слабљење моћи режима, обнављање и обустављање репресије, али и ограниченост домета деловања интелектуалаца у Југославији и Србији, подељених по многим питањима (идеолошким, политичким, уметничким, личним, националним).

Дванаесто поглавље Српски интелектуалци и криза САНУ Косово (175–202) обрађује питање о коме се до сада пуно писало, при чему се у највећем броју случајева српским интелектуалцима пребацује издаја универзалних хуманистичких принципа и распиривање национализма који је био одлучујући узрок слома Југославије, потом и бројних злочина. Одељак је подељен на четири целине (Иван Стамболић и критичка интелигенција; Случај Мартиновић и укључивање српских интелектуалаца у косовску кризу; Повезивање Српског покрета отпора са Добрицом Ћосићем и Петиција 2016; Одбијање Добрице Ћосића да стане на чело покрета Срба са Косова). Аутор указује на то да је ћутање српских интелектуалаца (осим цркве) о проблему Косова до 1985. било условљено, са једне стране, репресијом режима, а затим и потпуном маргинализованомшћу у друштву, као и недовољним познавањем ситуације на терену (осим у случају Ћосића). Истовремено се истиче да је пре 1985. питање Косова већ било покренуто унутар Партије, да се повремено расправљало и о другим најважнијим темама подређеног положаја Србије у федерацији и да су интелектуалци углавном пратили, а не креирали догађаје. Пример Ћосића, који је одбио да буде лидер Срба са Косова, говори и о избегавању отворене ангажованости.

Тринаести одељак Меморандум САНУ (203–234) расправља о једном од највише критикованих докумената коме се за циљ приписује стварање Велике Србије. Поглавље је подељено на шест целина (Нови покушај повезивања опозиције; Дијалог српских и словеначких интелектуалаца;

Прилози за словеначки национални програм; Почетак афере Меморандум; Меморандум САНУ; Случај Меморандум) у којима се детаљно описује, анализира и тумачи историјски контекст у коме је Меморандум настао, посебно у компарацији са националним програмом Словенаца који му је претходио. Нису заобиђене ни многе закулисне политичке радње и интриге у руководству Србије.

Четранесто поглавље Успон Слободана Милошевића (263–280) подељено је на пет мањих одељака (Милошевић и Меморандум САНУ; Интелектуалци и радикализација јавности; Слободан Милошевић и Српски покрет отпора; Обрачун Милошевић–Стамболић; Антибирокуратска револуција) у којима се закључује да је успон Милошевића био припремљен унутар Партије, условљен многим унутрашњим интригама, али и стицајем непредвиђених историјских околности, као и склопом његове ауторитативне личности, посебно догматизмом. Универзалне и националне идеје критичке интелигенције нису биле блиске Милошевићу. Стамболић је имао још ригиднији став према критичким интелектуалцима, које је доживљавао као конкуренцију Партији и групу која руши његов лични ауторитет, али је пропустио прилику да се стави на чело покрета Срба са Косова и да успостави сарадњу са интелектуалцима, као што је то на пример у исто време урадило словеначко партијско руководство, а у Србији Милошевић.

Петнаести и завршни одељак Српски интелектуалци и успон Слободана Милошевића (263–280) подељено је на три мање целине (Прилог јавној расправи о уставу српских интелектуалаца; Интелектуалци и Слободан Милошевић; Поделе писаца као најава долазећег) и у њему се истиче да су дубоки, дуготрајни и комплексни процеси кризе одлучујуће допринели распаду заједничке земље, при чему су српски интелектуалци углавном пратили догађаје, подељени по многим критеријумима, као и у ставу према самом Милошевићу. На крају књиге су Списак скраћеница (281–282), Списак коришћених извора и литературе (283–302) и Индекс имена (303–318), док је белешка о аутору изостала.

Завршни одељак је и епилог, а књига нема закључак као посебно поглавље. Заправо, у сваком одељку аутор изводи закључак у вези са питањима која у њему обрађује, полемише са ставовима других истраживача, а у првом поглављу, поред објашњења теме и циља истраживања, изнето је и мишљење да су домети деловања критичке интелигенције били веома ограничени и да се права моћ налазила у тоталитарној партији која је креирала све процесе и догађаје у једном затвореном друштву. Идеје које је интелигенција покушавала да шири заправо никада нису стизале до „маса“.

Највеће вредности Ристановићеве књиге су утемељен став о ограничениости утицаја критичке интелигенције у српском друштву током епохе социјализма, указивање на велики број доступних историјских извора који се сада први пут користе, као и веома прецизан закључак да су Савез комуниста и институције под његовом контролом имали истинску моћ у друштву. Није било „завере“ српских националиста у редовима интелигенције који су својим деловањем покренули распад земље (што је доминант-

ни дискурс у јавности), јер је он већ био условљен и покренут деловањем главних актера у Савезу комуниста у контексту сепаратистичких етничких концепција руководства република и покрајина СФРЈ. На тај начин аутор је одговорио на питања које је поставио на почетку истраживања, објаснио многе преломне догађаје и деловање истакнутих личности, и у значајној мери оспорио раширене стереотипе о потпуној одговорности српских интелектуалаца за распад Југославије.

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Срђан Цветковић. *Борислав Пекић: живот бунтовника*.
Београд: Catena mundi, У име народа за слободну Србију, 2020, 148.

Обраћајући се у епистоларној форми Иву Андрићу, Владимир Пиштало је истакао: „Прошла је Југославија, комунизам, национализам а ви сте ту. Прошли су Цинцар-Марковићи и Родољуби Чолаковићи и Туђмани и Милошевићи, а Ђоркан је остао. Замислимо се над тим кад судимо о дometима политике.“⁴ Наведене речи се у потпуности могу применити на Борислава Пекића и Његоване. Такву перспективу и угао гледања на ствари – у коме се јасно прави разлика између онога што је представљало чињеницу временски ограниченог, „потрошног“ карактера и нечега што има трајну вредност – треба имати у виду да би се разумели значај и тежина Пекића као теме. Иако је током живота имао и своје политичке епизоде, Пекић нам је данас, пре свега, важан због својих књижевних дела. У том смислу, треба истаћи да је бављење животом једног писца значајно због тога што „познавање чињеница из биографије уметника може да буде веома инспиративно за богатији и садржајнији доживљај онога што је створио“.⁵ Треба напоменути и то да је у Пекићевом случају биографија нешто што је имало посебну тежину. Наиме, он је био од оних личности које су настојале да не говоре „само речима“, већ „читавим животом“. Био је човек код кога су мисао, реч и чин били једно и који је „писао баш онако како је живео“.

У вези са биографијом овог „писатеља од велике и ретке сорте“⁶ још нешто – нешто што је нарочито важно за историчаре – треба истаћи на почетку: Пекићев животни пут је био такав да се кроз причу о њему, мање или више детаљно, из особеног ракурса могу осветлити и приказати разли-

4 Vladimir Pištalo, *Sunce ovog dana. Pismo Andriću*, (Zrenjanin, Novi Sad: Agora, 2018), 166.

5 Владимир Кеџмановић, „Књижевност и биографија“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, св. 33/2016, 319.

6 Борислав Михајловић Михиз, „Србин у Лондону“, *Океан Пекић. Зборник*, прир. Михајло Пантић, (Београд: Библиотека града Београда, 2020), 90.